

УДК 340:341.17:341.231

Ю. В. Байдін, здобувач НДІ державного будівництва та місцевого самоврядування НАПрН України

Державний суверенітет і суверенні права: проблеми співвідношення

Суверенітет — це політико-правова категорія, що виражає зміст і масштабність компетенції держави у сферах внутрішньої та зовнішньої політики. Якщо констатується факт виникнення певної держави, то це автоматично передбачає наявність у неї суверенітету. Водночас втрата державою суверенітету призводить до припинення її існування як суб'єкта міжнародного права¹, оскільки нікому, окрім держави, суверенітет належати не може.

Суверенітет держави не можна абсолютизувати. Міждержавне спілкування закономірно веде до активізації контактів і зближення позицій різних країн. Це, у свою чергу, обумовлює

¹ Див.: Шумков Д. В. Социально-правовые основания государственного суверенитета Российской Федерации : историко-теоретический анализ : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01 / Д. В. Шумков. — СПб., 2002. — С. 12; Тодыка Ю. Н. Вопросы государственного суверенитета в аспекте формирования на Украине демократического правового государства / Ю. Н. Тодыка // Проблемы законности. — Вып. 28. — Х.: Основа, 1993. — С. 8–9; Черняк Л. Ю. Общетеоретические проблемы государственного суверенитета : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Любовь Юрьевна Черняк. — Челябинск, 2007. — С. 79; Горюнов В. В. Суверенитет Российской Федерации: сущность, содержание, гарантии : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02 / В. В. Горюнов. — Екатеринбург, 2007. — С. 10, 18.

посилення їх взаємодії та взаємозалежності, спонукає до пошуку компромісів і узгодження національних інтересів, що в окремих випадках може передбачати й певні поступки заради забезпечення миру і соціального прогресу. Крім того, слід зважати на те, що не лише малі, але й великі держави вимушені дотримуватися вироблених за їхньою участю норм і принципів міжнародного права, а також численних міждержавних договорів. Все це передбачає, що держава тією чи іншою мірою постійно вдається до самообмеження в питанні реалізації своїх суверенних прав, що, однак, аж ніяк не призводить до втрати суверенітету.

Друга половина ХХ ст. проходила під знаком активного розвитку процесів глобалізації і регіональної інтеграції, що веде до формування різнопланових міждержавних об'єднань, зокрема наднаціональних (наддержавних) союзів, а також посилення тиску транснаціональних корпорацій (ТНК) і транснаціональних банків (ТНБ). Характерно, що деякі вчені, і серед них Г. Серенсен, С. Макінда, Б. Бузан, Л. Петтіфорд, вважають у цьому зв'язку необхідним проведення такої політики, яка більш повно враховувала б психологічні й історичні особливості націй і народів, сприяла зміцненню суверенітету їх держав, проведенню ними активної зовнішньої політики тощо, оскільки, як підкреслював Б. Бузан, «недосконалі держави» («failed states»), нездібні ефективно здійснювати свій внутрішній і зовнішній суверенітет, «якнайгіршим чином можуть гарантувати права індивідуумів»¹.

В ідеалі глобалізація повинна не нав'язувати одну модель поведінки і державного устрою іншим, а створювати умови для рівноправного діалогу культур і цивілізацій з метою знаходження між ними оптимальної взаємодії. Принцип державного суверенітету в цьому контексті набуває абсолютно особливого значення, оскільки рівноправ'я вимагає активної участі держави в діалозі з міжнародними фінансовими і неурядовими організаціями, а також з наднаціональними структурами, що запроваджують власні стандарти поведінки. Під впливом вказаних процесів все більше країн світу добровіль-

¹ Buzan B. *People, States and Fear*. – London, 1991. – P. 100–101.

но погоджується на передачу права здійснення окремих суверенних прав у компетенцію наднаціональних (наддержавних) об'єднань (йдеться передусім про Європейський Союз) і міжнародних організацій (ООН, Рада Європи, ОБСЄ, НАТО, СОТ, СБ тощо). Як зазначає Туллі, багатшарова комплексність світу, що збільшується, вимагає такого ж комплексного розуміння суверенітету¹. Все це породжує ситуацію, коли держави вимушені шукати якісно нові підходи до реалізації багатьох суверенних прав, що надає актуальності проблемі розкриття співвідношення суверенітету держави та її суверенних прав, у вирішенні якої значним є внесок таких правознавців, як М. В. Буроменський, С. Бессон, Л. М. Ентін, С. Ю. Кашкін, П. Ф. Мартиненко, М. М. Марченко, М. М. Микієвич, Р. А. Петров, В. Я. Тацій, Ю. М. Тодика, Б. М. Топорнін, Н. Уолкер, Р. Б. Хорольський, Ю. С. Шемшученко, І. В. Яковюк та ін.

Категорія «державний суверенітет» є фундаментальною ознакою держави. Для закріплення в праві будь-яке державно-правове явище повинне бути концептуально оформлене, переведене в розряд юридичних конструкцій. Суверенітет держави розглядається саме як юридична конструкція, за допомогою якої розкривається сутність державної влади. Між юридичним поняттям суверенітету і реальним його проявом існує тісний зв'язок. При цьому здавна розробники теорії суверенітету зазначали, що поняття суверенітету — це не формальна юридична категорія, позбавлена змісту². Визначити, дійсно держава є суверенною чи певне утворення намагається лише проголосити себе таким, можна на підставі аналізу реалізації суверенних прав.

Хоча теза про те, що суверенітет конкретизується в суверенних правах, є загально визнаною, у загальній теорії держави і права питання про зміст суверенних прав і їх співвідношення з державним суверенітетом залишається нерозробле-

¹ Tully J. *Strange Multiplicity: Constitutionalism in an Age of Diversity*. — Cambridge University Press, 1995.

² Еллинек Г. *Общее учение о государстве* / Г. Еллинек. — СПб. : Изд. юрид. кн. магазина Н.К. Мартынова, 1908. — С. 15; Дюги Л. *Социальное право, индивидуальное право и преобразование государства* / Л. Дюги. — М., 1909. — С. 32; Hans Kelsen. *General Theory of Law and State*. — Cambridge, 1999. — P. 365.

ним. Як у радянський період, так і сьогодні в юридичній науці розробкою змісту окремих суверенних прав займаються переважно представники науки міжнародного права¹, зусилля яких, однак, позбавлені системного характеру. В. А. Романов вважає парадоксальною ситуацію, коли в міжнародному праві, яке створюється і застосовується переважно державами, їх права як його суб'єктів і учасників міжнародного спілкування виявилися набагато менш розробленими і кодифікованими, аніж права індивіда². Таку ситуацію важко визнати прийнятною, адже суверенні права не лише розкривають сутність державної влади як верховної відносно будь-якої іншої влади всередині країни і незалежної у спілкуванні з іншими державами і міжнародними організаціями, але й послідовно відображають нагальні потреби держави, що становлять фундаментальні умови, необхідні для гідного існування держави в сучасному світі, виконують роль важливого регулятора взаємодії суверенних держав і мають основоположне значення для їх визнання як головних суб'єктів міжнародного права.

Слід зазначити, що коли в сучасних конституціях загальним правилом стало характеризувати державу як суверенну, то віднайти в міжнародно-правових документах та законодавстві певної країни посилення на суверенні права зазвичай доволі важко. Таким чином, існувала ситуація, коли суверен-

¹ Див. напр.: Корецький В. М. Проблема «основных прав и обязанностей государств» в международном праве / В. М. Корецький // Сов. ежегодник международного права 1958. — М., 1959. — С. 74–92; Букш А. М. Суверенное право государств на природные ресурсы и богатства : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.10 / Амджадин Мохамед Букш. — Киев, 1986. — 207 с.; Кокорев Р. С. К вопросу о кодификации основных прав и обязанностей государств как субъектов международного права / Р. С. Кокорев // Акт. междунар.-правов. и гуманитар. проблемы. — М., 2003. — Вып. 4. — С. 234–256; Горюнов В. В. Суверенное право государства на взимание налогов: вопросы судебной практики / В. В. Горюнов // Юрид. науки. — М.: Компания Спутник+, 2006. — № 1 (17). — С. 61–64; Круглова И. А. Государство как субъект-носитель прав на суверенное воздушное пространство / И. А. Круглова // Моск. журн. междунар. права. — Междунар. отношения. — 2005. — № 3. — С. 175–186.

² Романов В. А. Концепция основных прав и обязанностей государств на рубеже веков / В. А. Романов // Моск. журн. междунар. права. — 1996. — № 4. — С. 175–186.

ні права держави залишалися ніби невпізнаними, чітко не ідентифікованими як на конституційному, так і на міжнародно-правовому рівні. Винятком із цього правила тривалий час залишалося конституційне законодавство Радянського Союзу, яке в Конституціях 1924 р. (ст. 3), 1936 р. (ст. 15) і 1977 р. (ст. 81) містило положення, згідно з яким суверенні права союзних республік охороняються Союзом РСР.

З 70-х років ХХ ст. категорія «суверенні права» починає поступово, але безсистемно використовуватися здебільшого в міжнародному морському праві спочатку для визначення правомочностей прибережних держав щодо ресурсів континентального шельфу і виключної економічної зони, а з кінця 90-х — для закріплення суверенних прав на енергетичні ресурси¹. При цьому обсяг суверенних прав у цих сферах визначається відповідними нормами морського права, спеціальними конвенціями², конституціями³, чинним законодавством країни⁴ і міждержавними угодами.

Однак набагато більшого значення для усвідомлення змісту категорії «суверенні права» і розкриття її співвідношення з «державним суверенітетом» набула практика посилення на суверенні права у конституційному законодавстві та міжна-

¹ Заключний документ Гаазької конференції з Європейської енергетичної хартії (Гаага, 16–17 грудня 1991 р.) [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=995_061

² Див. напр.: Конвенція ООН з морського права [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://zakon.nau.ua/doc/?code=995_057; Конвенція про континентальний шельф [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=995_179; Конвенція о передаче и использовании данных дистанционного зондирования Земли из космоса [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=995_498).

³ Відповідно до ст. 67 Конституції Російська Федерація володіє суверенними правами і здійснює юрисдикцію на континентальному шельфі і у виключній економічній зоні (Конституція Російської Федерації // Конституції зарубіжних країн : навч. посіб. / за заг. ред. В. О. Серьогіна. — Х. : Вид-во «ФІНН», 2009 — С. 229).

⁴ Ст. 4 Закону України «Про виключну (морську) економічну зону України» (Про виключну (морську) економічну зону України [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=162%2F95-%E2%F0>).

родно-правових документах, що регламентують засади між-державного спілкування у політичній сфері¹. Конституції ряду держав також містять положення, які стосуються специфіки реалізації суверенних прав у зв'язку зі входженням країни до міждержавного об'єднання. Так, Конституція Німеччини (ст. 23), регулюючи питання її участі в ЄС, передбачає можливість передачі останньому суверенних прав². Можливість передачі суверенних прав міждержавним установам і їхнім органам допускає і Конституція Австрії (ст. 9)³. Уваги заслуговує Конституція Росії, у ст. 79 якої зазначено, що Російська Федерація може брати участь у міждержавних об'єднаннях і передавати їм частину своїх повноважень відповідно до міжнародних договорів, якщо це не суперечить основам її конституційного устрою⁴. Оскільки сама Конституція передбачає можливість делегування повноважень, то це означає, що практика добровільної передачі державою права реалізації певного права або повноваження цілком допустима саме тому, що жодним чином не порушує суверенітет держави — в іншому разі можливість здійснення такого делегування не могла б бути передбачена Конституцією.

Отже, суверенітет не виключає можливості його реалізації через участь держави в діяльності міждержавного союзу. На думку Ю. А. Тихомирова, передача окремих суверенних прав

¹ Див.: Декларация о принципах международного права, касающихся дружественных отношений и сотрудничества между государствами в соответствии с Уставом Организации Объединенных Наций (24 октября 1970 г.) [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=995_569; Заключительный акт Совещания по безопасности и сотрудничеству в Европе (Хельсинки, 1 августа 1975 г.) [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zakon.nau.ua/doc/?uid=1014.2521.0>

² Основной Закон ФРГ // Конституції зарубіжних країн : навч. посіб. / за заг. ред. В. О. Серьогіна. — Х. : Вид-во «ФІНН», 2009 — С. 88.

³ Конституция Австрийской Республики : Федеральний конституционный закон от 10 ноября 1920 года [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://www.concourt.am/armenian/legal_resources/world_constitutions/constit/austria/austri-r.htm

⁴ Конституція Російської Федерації від 12 грудня 1993 року // Конституції зарубіжних країн : навч. посіб. / за заг. ред. В. О. Серьогіна. — Х. : Вид-во «ФІНН», 2009. — С. 232.

і повноважень державою наднаціональним структурам не означає заперечення або звуження суверенних прав. Їх мандат залишається головним, причому передане право реалізації прав і повноважень компенсується набуттям так званих загальносистемних повноважень. Як наслідок, радіус спільної діяльності держав суттєво розширюється¹. Слід наголосити на тій обставині, що на відміну від федеративної держави, де передані федерації суверенні права повернути назад на конституційній основі односторонньо неможливо, в Євросоюзі така передача ніяк не позначається на суверенитеті держави, оскільки, по-перше, держава передає Союзу не самі права, а лише право їх реалізації², яке вона може собі повернути шляхом виходу зі складу ЄС, і, по-друге, така передача призводить не до поділу влади, а до удосконалення її організації.

Питання співвідношення суверенітету і суверенних прав доцільно розглядати за допомогою філософських категорій «частина» і «ціле»³. Досліджуючи певне «ціле», ми шляхом аналізу виокремлюємо в ньому відповідні частини і встановлюємо характер зв'язків між ними. Загальновідомо, що певну систему можна зрозуміти як «ціле» лише в результаті усвідомлення природи її частин. Разом з тим не слід обмежуватися вивченням частини, уникаючи аналізу її зв'язку із цілим: той, хто пізнає частини, не обов'язково усвідомив ціле. Будь-який одиничний предмет може бути правильно усвідомлений тоді, коли він аналізується не у відриві від системи, а в зв'язку з нею. Під частиною в нашому випадку слід розуміти суверенні права, а як ціле розглядати суверенітет держави, який включає

¹ Манов Б. Г. Новое о межгосударственной интеграции [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.lawmix.ru/comm/8826/>; Глобализация и законодательство (очерки). – М. : Городец, 2004. – С. 69–132.

² Яковюк І. В. Співвідношення державного суверенітету і наддержавної організації влади: постановка питання / І. В. Яковюк // Організаційні та правові проблеми забезпечення державного суверенітету: матеріали міжнар. наук.-практ. конф., м. Харків, 27 берез. 2009 р. – Х., 2009. – С. 10–11.

³ «Частина, як така, має сенс лише відносно цілого, вона несе на собі риси його якісної визначеності і не існує самостійно» (Зелькіна О. С. Категорія «структура» в системі категорій діалектики / О. С. Зелькіна // Современные проблемы материалистической диалектики. – М. : Мысль, 1971. – С. 166).

складові — суверенні права. У державному суверенітеті суверенні права, що утворюють його структуру і розкривають зміст, перебувають у відносно сталому і закономірному взаємозв'язку: саме за допомогою суверенних прав традиційно розкривається внутрішній і зовнішній аспект суверенітету. Якщо ціле (державний суверенітет) забезпечує функціонування частин, то частини (суверенні права) сприяють збереженню цілісності суверенітету. При цьому слід зазначити, що ознаки суверенітету не тотожні ознакам його складових¹. Суверенні права як частини цілого поза державним суверенітетом не лише втрачають ряд своїх значущих властивостей, але й взагалі не можуть існувати у такій якісній визначеності, оскільки у кількісному аспекті ціле є сумою частин, але в якісному — ціле більше суми частин. Отже, властивості суверенітету неможливо звести до механічної суми властивостей його частин². У цьому зв'язку слід розрізнити суверенітет держави і суверенні права, які використовуються для визначення повноважень держави в певній сфері з обмеженим змістом³.

Структура виступає важливою властивістю цілого (державного суверенітету), яка, з одного боку, зв'язує його частини (суверенні права) в єдине ціле, а з другого — змушує ці частини функціонувати за законами даної системи. Якщо система (державний суверенітет) ефективна, то заміна її складових (суверенних прав) повинна здійснюватися лише заради збереження і посилення цієї ефективності, що саме і відбувається у випадку із державами — членами Європейського Союзу. Саме тому трансформація державного суверенітету закономірно пов'язана зі зміною його структури, тобто зі зміною сукупності усталених зв'язків між суверенними правами.

¹ Дицген И. Избранные философские сочинения / И. Дицген. — М. : Госполитиздат (ОГИЗ), 1941. — С. 322.

² Ціле складається з частин, але його якість не може бути зведена до них; воно являє собою синтез властивостей цілісності і елементарності [Кузнецов В. Г. Философия : учебник / В. Г. Кузнецов, И. Д. Кузнецова [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://society.polbu.ru/kuznecov_philosophy/ch30_all.html].

³ Орзих М. Суверенитет Украины : конституционная регламентация / М. Орзих // Юрид. вестн. — 1997. — № 1. — С. 69.

З приводу іншої антиномії — «частина передує цілому» чи «ціле передує частинам» — ми згодні з тими авторами, які вважають, що ціле породжується цілим за посередництва частин. Одна з частин, що безпосередньо пов'язана не лише з одним цілим, але й з іншим, через певні умови набуває тенденції до виходу за межі вихідного цілого (практика делегування національними урядами права здійснення окремих суверенних прав інститутам ЄС) і до перетворення себе і всього цілого¹, що можна спостерігати також на прикладі реалізації державного суверенітету в умовах членства в Європейському Союзі.

Із тлумачення державного суверенітету як політико-правової властивості державної влади, що проявляється в її верховенстві над будь-якою іншою владою всередині країни та незалежності у зовнішньополітичній сфері, випливає, що суверенітет має два аспекти прояву — внутрішній і зовнішній. «Внутрішні» суверенні права реалізуються переважно на території держави, і відповідно у правовому регулюванні порядку здійснення даної групи суверенних прав головну роль відіграє внутрішньодержавне законодавство. Сферою прояву «зовнішніх» суверенних прав виступають відносини з іншими державами та міжнародними організаціями, що регулюються міжнародно-правовими актами.

Реалізація різноманітних внутрішніх і зовнішніх функцій передбачає наявність у держави широкого кола правових можливостей — суверенних прав. Суверенних прав, що розкривають кожний з аспектів суверенітету, багато. Не може бути якогось універсального і заздалегідь даного для всіх держав переліку суверенних прав. Прав у держави має бути стільки і таких, скільки і які дозволять їй дійсно користуватися незалежністю у відносинах з іншими країнами і реалізувати верховенство на власній території². Кожна держава залежно від

¹ Алексеев П. В. *Философия* : учебник. — 3-е изд., перераб. и доп. / П. В. Алексеев, А. В. Панин. — М. : ТК Велби; Изд-во «Проспект», 2003 [Электронный ресурс]. — Режим доступа : http://society.polbu.ru/alekseev_philosophy/ch46_i.html; Бучило Н. Ф. *Философия* : учеб. пособие. — 4-е изд. / Н. Ф. Бучило, А. Н. Чумаков. — СПб. : Питер, 2004. — С. 70–71.

² Горюнов В. В. *Суверенитет Российской Федерации (сущность, содержание, гарантии)* : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02 / В. В. Горюнов. — Екатеринбург, 2007. — С. 11.

конкретних обставин може актуалізувати ті права, які необхідні для виконання її функцій у конкретній історичній ситуації. Невичерпність суверенних прав не вимагає доказів, якщо встановлено, що держава володіє суверенітетом. Такий зв'язок між суверенітетом і суверенними правами дозволяє говорити про «презумпцію невичерпності суверенних прав відносно суверенної держави»¹. Зрозуміло, що в доволі широкому за обсягом переліку можливостей держави містяться відмінні за роллю і значенням для забезпечення суверенітету права держави. Тому, як і у випадку з правами людини, прийнято умовно виділяти основні суверенні права та інші суверенні права.

До основних суверенних прав держави, що розкривають зміст внутрішнього суверенітету, прийнято відносити права на прийняття і внесення змін до конституційного і поточного законодавства; запровадження системи державних органів; громадянство; грошову одиницю; стягнення податків і зборів; встановлення адміністративно-територіального поділу; розпорядження своєю територією і природними ресурсами; застосування правового примусу; створення збройних сил тощо².

Зовнішній суверенітет, який покликаний забезпечити територіальну цілісність і невтручання у внутрішні справи держави ззовні, прийнято характеризувати через права на укладення міжнародних договорів; підтримання дипломатичних відносин; участь у роботі міжнародних організацій; оголошення війни і укладання миру; здійснення діяльності у виключній економічній зоні і на континентальному шельфі; право брати участь у роботі міжнародних конференцій; право на нейтралітет тощо.

Слід погодитися, що зовнішній суверенітет, хоча і є важливим інструментом позиціонування держави на міжнародній арені, насправді другорядний стосовно внутрішнього суверенітету. Зовнішній суверенітет не здатний гарантувати територіальну цілісність держави і її існування. Разом з тим реалізу-

¹ Горюнов В. В. Суверенитет Российской Федерации (сущность, содержание, гарантии) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02 / В. В. Горюнов. – Екатеринбург, 2007. – С. 15.

² Там само. – С. 7.

вати внутрішній суверенітет за відсутності зовнішнього можна лише в умовах повної економічної і політичної ізоляції, що нереально в сучасному світі. Із зазначеного випливає, що суверенні права є проявом, конкретизацією державного суверенітету, а тому слід погодитися з тим, що держава є суверенною доти, доки вона володіє основним комплексом суверенних прав і спроможна висловлювати волю народу¹.

Держави суверенні і самі за своєю доброю волею вступають у міжнародні організації, свідомо і добровільно передаючи їм на період дії міжнародного договору право реалізації частини своїх функцій і прав, а точніше — залучаючи їх до спільної їх реалізації. При цьому держави самостійно розробляють і укладають між собою такі договори, а тому їх підписання або приєднання до них юридично не приводить до позбавлення держави переданих за договором прав реалізації окремих суверенних повноважень. Таку передачу власного права здійснення функцій і компетенції слід вважати одним із способів реалізації державою своїх суверенних прав у формі добровільного самообмеження власної юрисдикції.

Сьогодні держави поступово відходять від усталеної практики самостійного виконання своїх традиційних завдань, які ще недавно розглядалися як завдання виключно публічного, внутрішньополітичного характеру як усередині країни², так і на міжнародному рівні. На міжнародному рівні відмова держав від виконання публічно-правових завдань відбувається через передачу компетенції наднаціональним організаціям із закріпленням за ними публічно-правової влади. Слід наголосити на тій обставині, що хоча національні уряди держав-членів беруть участь у розробці і схваленні рішень, проте насправді це вже рішення, які прийняті саме інститутами наднаціональної організації влади, а не державними органами.

¹ Шипілов Л. М. До питання про природу народного суверенітету / Л. М. Шипілов // Організаційні та правові проблеми забезпечення державного суверенітету : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., м. Харків, 27 берез. 2009 р. — Х.: Вид. СПД ФО Вапнярчук Н. М., 2009. — С. 45.

² Сало В. І. Внутрішні функції держави в умовах членства в Європейському Союзі : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Володимир Ігорович Сало. — Х., 2008. — С. 110—185.

Формулюючи такий висновок, разом з тим слід пам'ятати, що держави передають право реалізації своїх суверенних прав наднаціональним структурам і міждержавним об'єднанням добровільно і свідомо, виходячи з того факту, що суверенні права залишаються приналежними саме їм, а тому ці кроки не обмежують їхній суверенітет, а, навпаки, сприяють реалізації ряду суверенних прав, зокрема права на укладення міждержавних договорів і право вступати до міждержавних союзів. Такого підходу до проблеми дотримується багато науковців.

Жодна держава без крайньої потреби не піде на обмеження свого суверенітету. Безумовно, державі, що має намір стати повноправним учасником регіональної або глобальної економічної системи, доведеться піти на певні поступки, самообмежуючи себе в реалізації окремих суверенних прав. Однак збереження необхідного ступеня незалежності і самостійності при реалізації соціально-економічних і політичних заходів з метою захисту національних інтересів і збереження балансу національних й наднаціональних інтересів є найбільш раціональним підходом у питанні участі держав у сучасній «глобальній економіці», тому в перспективі держава, як і раніше, буде залишатися ключовим суб'єктом міжнародної правової і економічної системи.

Проведений аналіз співвідношення суверенітету держави і суверенних прав дає можливість сформулювати певні висновки.

По-перше, суверенітету властиві суверенні права, які охоплюються ним; це дозволяє співвіднести їх як «ціле» і його «частину» і відповідно наголосити на тому, що хоча це взаємообумовлені правові явища, неприпустимо ототожнювати суверенітет держави з її суверенними правами. Так, суверенним правам не властиві всі ті ознаки, за допомогою яких характеризується суверенітет держави. Якщо суверенітет держави не може бути нікому переданий або обмежений, то сфера здійснення суверенних прав може бути певним чином обмежена, звужена, але лише доти і тією мірою, доки і яку держава вважає для себе корисними і необхідними. Отже, суверенна держава, володіючи повнотою суверенних прав, може на свій розсуд розширювати або скорочувати їх до певних меж. Щоправда,

можливість держави скорочувати належні їй суверенні права залишає відкритим питання про межі припустимого скорочення суверенних прав і їхнього характеру.

По-друге, як і права людини, суверенні права держави в певному сенсі можуть бути охарактеризовані як природні. Суверенні права пов'язані з самим фактом існування держави і не залежать від будь-яких інших неправових чинників. Суверенні права зазвичай не потребують якогось спеціального писаного, юридичного оформлення — про це свідчить той факт, що переважна більшість прав, з якими ми в першу чергу асоціюємо прояв суверенітету держави (наприклад, право приймати конституцію і здійснювати законодавчу діяльність; право підтримувати дипломатичні відносини з іншими країнами; право брати участь у роботі міжнародних організацій і конференцій; право оголошувати війну і укладати мир тощо), прямо не закріплені в конституціях і законодавстві держав саме як суверенні права. Вони існують об'єктивно і не залежать від кожної конкретної держави — носія цих прав. Безперечно, вони можуть закріплюватися в національному законодавстві і міжнародно-правових документах, переходячи в категорію позитивного права, однак відсутність такого нормативного закріплення не означає, що держава позбавлена їх. З того факту, що визнання існування певної держави і її незалежності не обов'язкове для іншої держави і здійснюється або не здійснюється нею виключно за її власним бажанням і рішенням¹, можна зробити висновок, що новостворена держава завжди певний, а інколи тривалий час може існувати як суверенна організація влади, що не визнана іншими державами.

По-третє, із визнання усіх держав юридично рівними логічно випливає, що вони відповідно мають загальні і рівні суверенні права, якими можуть користуватися на свій розсуд. Значення суверенних прав полягає у визначенні і гарантуванні чітко окреслених меж свободи будь-якої держави. Суверенні права держави визначають певну сферу автономного існування

¹ Тихомиров Л. А. Монархическая государственность / Л. А. Тихомиров. — М. : ГУП «Облиздат», ТОО «Алир». — 1998. — 672 с.

ня держави у взаємовідносинах з іншими державами, а тому повинні визнаватися невід'ємною складовою її життєдіяльності як члена міжнародного співтовариства. Вони характеризуються як загальні, оскільки забезпечують у міждержавному житті формальний вимір, що охоплює всі держави як суб'єктів міжнародного права. Суверенні права характеризуються як рівні для кожної держави, незважаючи на наявні відмінності за територією, населенням, політичною, економічною, соціальною і релігійною системою, станом добробуту тощо. З цієї позиції поділ держав на великі і малі, розвинуті і такі, що розвиваються, не має жодного сенсу, оскільки не передбачений нормами і принципами міжнародного права, яке закріплює принцип формальної правової рівності держав.

По-четверте, зміст суверенних прав, що трактуються як певні правові можливості держави, і їх перелік є явищем історичним — на кожному етапі державно-правового розвитку формується певна сукупність суверенних прав держави. З приводу питання про те, чи можуть суверенні права змінюватися в процесі розвитку, єдності поглядів у радянській юридичній науці не існувало. Якщо одні автори твердили, що суверенні права абсолютно незмінні, оскільки при скороченні їх обсягу неможливе здійснення суверенітету, то інші допускали залежну від конкретно-історичних умов можливість їх розширення або звуження¹.

Загальною тенденцією слід вважати поступове розширення кількості суверенних прав. Справедливість цього висновку доводить широкий перелік суверенних прав держави, які вона реалізує у своїй виключній (морській) економічній зоні. Деякі з них (права з метою розвідування морського дна та його надр і розробки мінеральних та інших неживих ресурсів; право дозволити і регулювати бурові роботи на морському дні і в його надрах тощо) визнаються вперше за державою в ХХ ст., коли в результаті науково-технічної революції виникають технічні можливості для реалізації певних видів діяльності. Інші суверенні права (права щодо розвідки, розробки і збереження

¹ Козлов А. К союзу суверенных государств / А. Козлов, М. Шафир // Обществ. науки и современность. — 1991. — № 4. — С. 85.

природних ресурсів, а також управління цими ресурсами; право промислу живих організмів; право розпоряджатися своїми природними ресурсами і інформацією про такі ресурси) на тій же підставі розширили і конкретизували свій зміст. Слід також зазначити, що окремі суверенні права в процесі історичного розвитку залежно від пануючих у міжнародному співтоваристві поглядів на справедливість можуть зазнавати суттєвої трансформації змісту. Так, сучасне міжнародне право трансформувало право держави на війну у право на самооборону у разі нападу на неї.

По-п'яте, з констатації можливості зміни обсягу суверенних прав можна зробити висновок про те, що коли розширення кола суверенних прав держави є позитивним явищем, оскільки зміцнює її суверенітет, конкретизує його прояв у різних сферах державно-правового життя, то до питання про можливість його звуження слід ставитися дуже обережно, оскільки воно може призвести до руйнації принципу державного суверенітету. Тому слід зважати на філософську категорію «міра», що вимагає для даної якості певної кількісної характеристики¹. Але й цим застереженням не вичерпується проблема. Вважаємо, що для існування суверенітету держави має значення не просто збереження за нею певної кількості суверенних прав, відсоток яких від загальної маси перевищує певний критичний поріг. Для того щоб держава залишалася суверенною, принципово важливе збереження за нею права реалізації певних основоположних суверенних прав, незалежно від того, яку частку від загальної маси прав вони становлять. До таких прав слід віднести передусім права, які забезпечують економічну самостійність держави (право на збирання податків і зборів, права на енергетичні ресурси, право на розробку природних ресурсів і управління ними), а також суверенне право на визначення своєї компетенції, здійснення примусу і проведення самостійної зовнішньої політики. На об'єктивність цього висновку вказує і ситуація із забезпеченням суверенітету державами, що увійшли до складу

¹ Козлов А. К союзу суверенных государств / А. Козлов, М. Шафир // *Обществ. науки и современность*. — 1991. — № 4. — С. 85.

Європейського Союзу. Попри передачу (делегування) права реалізації наднаціональним інститутам значної кількості суверенних прав держави-члени залишаються суверенними, оскільки зберігають за собою реалізацію вище перелічених суверенних прав. У свою чергу, ЄС попри концентрацію в своїх руках значних повноважень не може реалізувати верховенство влади в межах своєї території, оскільки обмежений у питанні формування власного бюджету і не може забезпечити реалізацію прийнятих ним рішень інакше як через звернення до органів влади держав-членів.

Слід зазначити, що особливого значення у зв'язку з викладеним набуває суверенне право держави на визначення своєї компетенції, оскільки в епоху глобалізації і регіональної інтеграції активно розвивається процес делегування владних повноважень від національного уряду до наднаціональних структур і міжнародних організацій. Слід зазначити, що наднаціональні союзи в силу своєї природи прагнуть закріпити за собою виключну компетенцію з широкого кола питань в усіх сферах суспільного життя¹, а також можливість самостійно без участі національних урядів розширювати свою компетенцію. З цього приводу слід підкреслити, що для збереження суверенітету виключного значення набуває право національних урядів самостійно визначати свою компетенцію. Відповідно, виходячи з договірного характеру таких утворень, будь-які зміни компетенції не можуть вирішуватися наднаціональними структурами в односторонньому порядку, оскільки це є прерогативою держав-членів, суверенітет яких первинний. Перелік виключних повноважень, переданих наднаціональному союзу, не повинен мати відкритий характер і не повинно бути норм-лазівок, які б в той чи інший спосіб дозволяли йому самостійно розширювати їх перелік. У виключну компетенцію міждержавного союзу мають передаватися лише ті повноваження, реалізація яких дійсно на наднаціональному рівні може виявитися більш ефективною, ніж на національному рівні.

¹ Мешерякова О. М. Наднациональность в праве Европейского Союза и проблема суверенитета : автореф. дис. ... д-ра. юрид. наук : 12.00.10 / О. М. Мешерякова. – М. : РУДН, 2010. – С. 20–21.

По-шосте, суверенні права держави є невід'ємними, оскільки необхідні для її нормального функціонування. Вони визнаються невід'ємними, оскільки є складовими державно-го суверенітету, конкретизуючи його зміст. Суверенні права іманентно властиві державі — вони ніким їй не даровані, а тому не можуть бути ані відібрані в неї, ані обмежені в обсязі. Так було і так буде принаймні доти, доки не буде створена всесвітня держава, яка б зосередила в своїх руках всесвітню повноту влади і силу примусу. Доки головними суб'єктами в міжнародному праві залишаються суверенні держави, їх сила була і залишиться *ultima ratio*. Може мати місце тимчасове обмеження права реалізації державою своїх суверенних прав, але не самого суверенного права як такого, за рішенням міжнародної спільноти в особі Ради Безпеки ООН відповідно до положень її Статуту (статті 39–51) з метою забезпечення міжнародного миру і безпеки.

Суверенна влада покликана піклуватися про інтереси свого народу, який виступає її джерелом, і створеної ним держави. Відповідно, за загальним правилом, державна влада не має права укладати угоди або йти на інші кроки, які шкодять державі. Виняток із цього правила становлять випадки *force majeure* (наприклад, внаслідок окупації країни), але й в цьому разі державна влада як суверенна зобов'язана негайно припинити нав'язану угоду або рішення, як тільки це дозволить співвідношення сил або міжнародна ситуація¹.

Водночас слід підкреслити, що вища державна влада не має права відмовитися від своєї незалежності на користь інших держав чи міждержавних союзів, не має права поставити будь-яку іншу владу вище за себе. Це означало б забрати у себе верховенство і передати його комусь іншому, на що вона не має права, оскільки це було б порушенням прав народу як джерела державної влади, який створив її саме для забезпечення своєї незалежності, а не для того, щоб створена ним влада підкорила народ чужій волі і владі.

¹ Тихомиров Л. А. Монархическая государственность / Л. А. Тихомиров. — М. : ГУП «Облиздат», ТОО «Алир». — 1998. — 672 с.

На підставі висновків, які отримані під час аналізу суверенних прав держави, пропонується такий підхід до визначення досліджуваного явища: суверенні права — це необхідні для існування і розвитку держави правові можливості, які визнаються невід'ємними, мають бути загальними і рівними для кожної країни, якими вона наділяє себе своєю волею.